

Berényi Emőke

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ berenyi.emoke@gmail.com

„A PESSZIMIZMUS: BÁTORSÁG.”
A *SORSTALANSÁG* ÉRTELMEZÉSEI
SZIRÁK PÉTER ÉS VÁRI GYÖRGY
MONOGRÁFIÁIBAN (II.)

“*Pessimism is Courage*”. *An Interpretation of Fateless in the
Monograph by Péter Szirák and György Vári (II)*

Tanulmányomban Vári György és Szirák Péter Kertész Imre-monográfiáinak a *Sorstalanság*ról szóló fejezeteit vetem össze, alkalmazva az általuk használt de Man-i retorika eszköztárát. Komparatív vizsgálódásom kitér a recepciótörténetre, a regényben megnyilvánuló nyelvkritikai attitűdre, különféle prózapoétikai kérdésekre és a műfaj meghatározásának problematikusságára is. Kiemelem, hogy mindkét szerző a megérthetetlen megőrzésének kényszereként értelmezi az Auschwitz-átírást, a benjamini értelemben vett Történelem angoljának tekintetként interpretálja a gyermekperspektívát, a zsidó-keresztény alapokon nyugvó kultúrát pedig csupán virágágyásként látta a lágerek előterében.

Kulcsszavak: Kertész Imre, Auschwitz, dekulturális nyelv, recepció/tlanság, pesszimizmus

ZÁCHOR

Szirák Péter szemével látatva Kertész Imre opusának központi kategóriája az emlékezés, vagyis hogy a holokausztról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról az esztétikai képzelet segítségével alkosson valóságos elképzelést. A *Sorstalanság* Auschwitz tapasztalatának fölelevenítésével fenntartja a holokauszttal szembeni morális reflexió kényszerét. Tehát olvasható afféle történelmi vádiratként a feledés ellen. Célja – ahogyan a Szirák-monográfia ezzel foglalkozó fejezetének címében ki is mondatik – a megérthetetlen megőrzése.

Vári Szirákhhoz hasonlóan úgy értelmezi, a *Sorstalanság* nem más, mint minden sorstulajdonító figuratív művelet hazug voltának beláttatása, azok defigurálódása. Ezért az ironia az uralkodó alakzata a regénynek, ez azonban semmilyen narrativizációját nem hozza létre a holokausztnak, hiszen az ironia nem trópus többé, hanem minden tropologikus megismerés dekonstruktív allegóriájá-

nak szétrombolása, más szóval a megértés szisztematikus szétrombolása. Vagyis úgy tűnik, a *Sorstalanság* ambíciója nem más, mint megóvni Auschwitz eredeti értelemnélküliségét akkor, amikor az elfogadhatatlan narrativizációk, a nyelv ideologikussága okán Auschwitz emléke ritualizálódik, instrumentalizálódik, absztrahálódik. Elhurcoltak és elhurcolók közbeszédének kliséit idézve a sorstalanság nemcsak a sors, hanem az egyediség választhatatlanságát is jelenti. Lényegében a nyitott értelmezhetetlenség Auschwitz emléke.

Vári Kertész Borowskihoz hasonlítja, mivel mindkettőjük opusa a holokausztirodalomnak a fenséges kategóriája alá rendelését célozza. Borowski *Nálunk, Auschwitzban* című novellájában az auschwitzi haftling ironikus, defiguráló nyelvének akar polgárjogot szerezni attól való félelmében, hogy a totalizáló trópusokra épülő hamis cselekményesítések jutnak majd diadalra, hogy túlordítják őket a poéták, az ügyvédek, a filozófusok, a papok. Szirák Péter megrója Spirót azért, mert a két író együtt emlegette, mondván, ez az olvasási alakzat tematikus ismérvekhez igazodik, ám ezzel Vári nem ért egyet, mert mindkettejüket a holokauszt-tucatirodalom radikális fölülírónak tartja.

Helytállónak bizonyul Vári azon megjegyzése, mely szerint a *Sorstalanság* a záchor (emlékezz) ószövetségi eredetű bibliai parancsát segíti elő a folytonos újraértés lehetőségét megteremtve. Ahogy Kierkegaard nyomán Molnár Gábor Tamás írta: „...a Mózes kőtábláira és a messiási ígéretre épülő zsidó-keresztény civilizáció minden nemzedékének ott kell állnia az Arbeit macht frei feliratú kapu előtt, egyidejűnek kell lennie a holokauszttal, hogy megőriztessen az esemény, a megerősített negatív kinyilatkoztatás tapasztalata eredeti iszonyatos fenségességében az eljövendő nemzedékek számára”.¹

Walter Benjamin *A történelem fogalmáról* című írásában (BENJAMIN 1980: 959–974) a Történelem angyala arccal a múlt felé fordul, miközben őt magát tovább fújja a paradicsom felől érkező szél a jövő irányába. Látja a történelmet, amely nem más, mint egyetlen katasztrófa, mely romot romra halmoz, és ezen ő ugyan segíteni nem tud, de őrzi mindazt, amit látott. Így a *Sorstalanság* perspektívája végső soron nem más, mint a Történelem angyalának tekintete.

A *Sorstalanság* egyik leginkább egyedi hatástényezője az események elbeszélésének naplószerű távlata: a felidéző én nem tart távolságot a felidézett énnel szemben, igyekszik újra jelenvalóvá tenni az egykori szemléletet – ezt nevezi Dorrit Cohn „egybehangzó ön-narrációnak” (COHN 1996: 115). Szembetűnő ugyanakkor az ideológiai, vagyis a magyarázó-igazoló diskurzus háttérbe szorítása, a kvázi-jelenidő használata mintegy kikapcsolja az utólagos tudás horizontját, és a történeti fokozatosság tapasztalatát írja elő a főhős számára. A birkenau

¹ Molnár Gábor Tamás: Fikcióalkotás és történelemszemlélet. In: <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00008/molnar.html>

napfelkeltét és az auschwitzi haláltábor is ennek a pszeudonai perspektívának a kiaknázásával írja meg. A *Sorstalanság* tehát nem arra a lehetetlenségre törekszik, hogy közvetlenül igazságot szolgáltatson, hanem egy szörnyű mechanizmust éppen mozgásában, alakulásában kísérel meg tetten érni és megértetni, a művet ezért maga Kertész „nyelvkritikai regényként” értelmezi, mely elérhetővé/átélhetővé teszi számunkra a holokausztot, még hetven év árnyékából is.

Szirák éppen ezt, az egyidejűség poétikáját² tartja a regény végső olvasástapasztalatának, Vári azonban továbbmegy, és felteszi a kérdést: megadatik-e Kövesnek, hogy kívül éljen a történelmen? Tisztában van létezésének paradoxonával, ezért is mondja: „Folytatni fogom folytathatatlan életemet”, miközben „máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság” (KERTÉSZ 2002: 333). Vári a *Sorstalanság* olvasástapasztalatának metaforájaként elbeszél egy chádisz történetet: ismeretes, hogy Szuszja rabbi napközben minden apró cselekvését följegyezte egy cédulára, este pedig, lefekvés előtt elővette, elolvasta, s addig sírt fölötte, míg könnyei szét nem mosták a betűket (THOMKA 2003: 94).

RECEPCIÓ/TLANSÁG

A *Fogadtatás kontextusai* (SZIRÁK 2003: 10–19) című alfejezetében Szirák kitér a kortárs magyarországi irodalomkritika hiányosságaira, a szakmai deficitre, a negyvenes évek második felétől domináns vulgáris marxista, „autentikus” történelemszemléletre, mely a mimetikus tükrözés elvét és az úgynevezett antifasiszta, „humanista” értékrendet állította kanonikus viszonyulásának homlokterébe. A *Sorstalanság* cselekménye rekonstruálható és kivonatolható ugyan, de ennek megjelenítésén túl egy sajátos státusú és nyelvű elbeszélő megszólaltatása révén az összefüggő (élet)történet mibenlétét, az emlékezés és az emlék, a szavak és a dolgok viszonyát, illetve a szavakhoz és a dolgokhoz való emberi viszonyulást is problematizálja. Irodalomtörténeti „közhely”, hogy a *Sorstalanság* 1975-ös megjelenését követően szinte teljesen visszhangtalan maradt, de – mint erre Molnár Gábor Tamás³ recepcióelemzése is rámutatott – ez koránt sincs így,

² Vári könyvének *Sorstalanság*-forgatókönyvről írt fejezetében éppen a domesztikáló értelmezés megtagadását jelentő kierkegaard-i egyidejűséget hiányolja, hiszen a filmben egy külső fókuszpontú mindentudó elbeszélő, az ún. Instruktor hangját halljuk, aki mindent kommentál, megmagyaráz. Ergo: szétrombolja az egyidejűség poétikáját. Ezért mondja a monográfus, hogy a forgatókönyv művészi szempontból nagyszabású kudarc volt, végigvitt, bátor és konzekvens. A holokausztból nem csinálhatunk filmet: „Lassan kialszik a kép.”

³ Molnár Gábor Tamás: Fikcióalkotás és történelemszemlélet. In: <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00008/molnar.html>

csupán arról van szó, hogy az erkölcsi ideológiát számon kérő olvasás keveset törődött az irodalmi megformáltság összetettségével, ugyanakkor mégsem fukarkodott az egyöntetű értékítélet közönségorientáló gesztusával.⁴ Vári külön – körülbelül harmincoldalas – fejezetben foglalkozik monográfiája végén a *Sorsstalanság* recepciótörténetével. Szintén leírja, hogy a kezdetekben az irodalmár-céh elmulasztotta elvégezni kultúraközvetítő feladatát, a könyv profi értelmező közösségek legitimációja nélkül maradt. Beszámol az első kritikákról, amelyek Sinka Erzsébet, Lenkei Júlia és Czére Béla tollából születtek. Többségük dicséri a regényt, de nem érzékelik azt a radikálisan elutasító pozíciót, melyet az a megelőző lágerregényekkel szemben elfoglal, vagyis nem ismerik fel, hogy Kertész életműve „korszakküszöbön túli”, nagy horizontváltás azokhoz képest.

Az igazán értő értelmezői aktus első megnyilvánulása kétségkívül Spiró György *Non habent sua fata* (SPIRÓ 1985: 383–392) című 1983-as esszéje volt, melyben a gyér kritikai fogadtatást lényegében a regény egyfajta sikereként könyveli el, s utal arra a tényre, hogy akkoriban a magyarországi szellemi életből a később holokauszt-diskurzusnak mondott szövegegyüttes és szemléletforma szinte teljességgel hiányzott, de Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is inkább a nyolcvanas évektől vált kiterjedtté, amikor az emlékezet megőrzésének lehetősége azért vált kérdésessé, mert a túlélő szemtanúk száma egyre fogyatkozott. Vári a *Sorsstalanság* fogadtatásának kezdeti szakaszában működő „sutgó recepció” egyik kegyelmi pillanatában születtként tartja nyilván Spiró Györgynek az *Élet és Irodalomban* megjelent írását, melyben a szerző a bizalmasság beszédpozícióját építi ki azáltal, hogy elmeséli, az ő figyelmét Hajnóczy hívta föl a regényre, és hogy az Ecserin 150 forintért lehet hozzájutni a könyvhöz, ami akkoriban jelentős összegnek számított. Ezt az esszét a recepció második fázisának nyitószövegeként akceptálja, ellentmondva Sziráknak, aki épp emiatt vitatkozik a Spiró írását „túlértékelő” Radnóti Sándorral. Ezen a ponton Vári felrója a másik monográfusnak, hogy recepcióelemzése nem éri el célját, hiszen csupán önlegitimáló stratégiáinak eszközeként használja fel a Kertész-irodalmat. Szerinte a Spiró-szöveg a Kertész-kultusz alapszövegeként manifesztálódik.

Vári alapos elemzésében ezután kitér a „recepció robbanásra”, amelynek egyik érdekes állomása Radics Viktória 1988-ban megjelent *Az ember mélye* című írása, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a *Sorsstalanság* „újfajta nevelődési regényként” is olvasható. Arról beszél, hogy ez az út egy „kiegő szívbe” vezet, vagyis a kultúráról való lenevelődés regénye: a nevelődés egyrészt az „elképesztően korszerűtlen” humanista ideológémák elsajátítását jelenti, másrészt viszont az ezekről való lenevelődést a koncentrációs táborban. Ez

⁴ Pl.: „A Sorsstalanság az utóbbi évek magyar prózájának egyik fontos műve.” Ács Margit, *Magyar Nemzet*, 1975. július 28., 13.

pedig a felvilágosodás kori műfaj dekonstrukciójaként érthető meg. Ez azonban ellentmond Molnár Gábor Tamás szabad–rab–szabad sémára épülő bahtyini kronotopozsának sorával. Az ő szövegéről megjegyzi továbbá: „Molnár Gábor Tamás írása ugyan nem az első fecske, ahogyan Szirák láttatja, de biztosan a második recepciós hullám egyik legkiemelkedőbb írása” (VÁRI 2003: 223).

Auschwitz és a nyelv kapcsán Vári a Kertész-diskurzus egyik nem hivatkozott anyagát, Lányi Dániel *A Sorstalanság kísértete* című ’95-ös Holmi-beli tanulmányát idézi, amely először vette szemügyre nyelvkritikai regényként a szöveget. A magyar nyelvű Kertész-szakirodalom magaslati pontjainak Kaposi Dávid és Proksza Ágnes tanulmányait nevezi. Kaposi a mű folyamán folyton jelen lévő szervezőelvként értelmezi a narratíva és antinarratíva konfliktusát, Proksza viszont Camus Mersault-jának ellenpárjaként látja Kövest, hiszen míg az előbbi a mások számára racionálisnak tűnő világot abszurdizálja, addig a tizenöt éves fiú egy irracionális világot próbál kétségbeesetten megmagyarázni.

Vári véleménye szerint a Nobel-díj utáni Kertész-kultusz narratívájának célja, hogy összekösse Kertészt egy kulturális közösség, a nemzet emlékezetének egyik meghatározó eseményével, a holokauszttal. Annak, hogy ez a törekvés sikeres lehessen, szerinte két akadálya lehet. Az egyik az, hogy a holokauszt „arca” Magyarországon Radnóti Miklós, aki Kertészéhez képest radikálisan más holokauszt-narratívát kanonizált, hiszen a „ha megversz is imádlak én” jegyében mintegy előre felmenti azt a közösséget, amelyhez tartozik. A másik pedig, hogy a holokausztnak lényegében nem volt/nincs kanonikus interpretációja a kulturális emlékezetben, mondjuk a ’48-as vagy ’56-os eseményekhez viszonyítva.

Vári ezenkívül reményét fejezi, hogy a Nobel-díj átvétele után beindul az „igazi” recepció, és értő hozzászólások sora textualizálódik a regény kapcsán. Különösen azért lényeges számára ez a kitétel, mert úgy gondolja, Szirák ugyan kanonizáló szándékkal, produktívan járult hozzá a *Sorstalanság*-értelmezéshez, de mivel azt az utómodernség „tragizáló” horizontjába igyekszik helyezni, Vári nem ért egyet vele, és – érzésem szerint – afféle posztmodern-előfutárként próbál tekinteni a szövegre. Szomorúan kell megállapítanom, hogy a könyve megjelenése óta eltelt hét évben ez a bizonyos „újrafelfedezés” nem következett be: a *Sorstalanság*ból ugyan középiskolai tananyag lett, de a profi értelmezői közösségeken kívül főként negatív kritikák jelentek meg róla, és azok is elvesznek a világháló sűrűjében.

Érdeemes még megjegyezni, hogy egyvalamiben feltűnően megegyezik a két monográfia: egyik sem mutatja be, semmilyen szinten nem is integrálja Kertész külföldi recepcióját. Szirák utal ugyan rá, hogy az általa tárgyalt szerzőt külföldön, mindenekelőtt német és angolszász területen is sokra becsülik, ám ennek sem a terjedelméről, sem a jellegéről nem szerzünk tudomást. Több szempontból is furcsállom a tudósok bezárkózását a nemzeti tudományba. Először is

azért, mert Kertész maga is arról számol be *A száműzött nyelv* című esszéjében, hogy Németországban lett elismert íróvá: „sehonnan annyi hálás olvasói levelet nem kaptam, sehol annyi szeretetben és megbecsülésben nem részesültem, mint Németországban”⁵ – írja. Ezenkívül a profi nyugati értelmezőket nagyon is érdekli a magyar recepció, mégpedig annak minden (politikai, történelmi, kultúrtörténeti, irodalmi) vonatkozása. Az interneten böngészve hamar rá lehet találni Babarczy Eszter, Molnár Sára, Spiró György és Vári György egy-egy írásának angol nyelvű változatára. Harmadszor pedig Szirák és Vári elemzéseikben a nyugati irodalomtudományi diskurzusok meghatározó elméletein kívül a nyugati holokausz-irodalomra és annak nyugati értelmezéseire is hivatkoznak, alaposan tanulmányozták a téma kortárs európai kontextusát, csak éppen a konkrétan Kertészről szóló cikkeket, tanulmányokat nem említik, és arra sem utalnak, hogy miért nem.

„A PESSZIMIZMUS: BÁTORSÁG.”

Kertész egy helyütt ezt írja: „Jól tudom, hogy miféle kiváltságban részesültem: Láttam ennek a szörnyű századnak az igazi arcát, belenéztem a Gorgó-fő szemébe, és élve mehettem tovább.”⁶ Kertésznek egyáltalán nem volt rá garanciája, hogy így lesz. Ellenkezőleg: aki belenéz a Gorgó-fő szemébe, és mégsem válik kővé, azzal csoda történt. Minden hazatért zsidó csodák elképesztő összjátéka folytán térhetett haza. Mi azonban – Kertész Imre jóvoltából – abban a kiváltságban részesülünk, hogy úgy nézhetünk bele a Gorgó-fő szemébe, hogy egy pillanatig sem kell attól tartanunk, hogy elpusztulunk. Hiszen „csak” egy könyvet olvasunk. Azok, akik most szerte a világon és itthon megveszik a *Sors-talanságot*, nem is sejtik, milyen nagy utazásra vállalkoznak. Azt lehet remélni – Kertész szavaival –, „hogy a jövátéhetetlen realitás megszűli a jövátételt: a szellemet, a katarzist”.⁷

Kertészről azt szokták mondani, hogy sötét és pesszimista látásmód jellemzi szövegeit. Nietzsche *A tragédia születésében* (melynek érvényes magyar fordítása éppen Kertész Imrétől származik) írja, hogy a pesszimizmus mélyebb, bátrabb és életigenlőbb, mint a felszínes optimizmus. Tudomásul meri venni a világot a maga dionüszoszi valójában. Nietzsche azt mondja, ha a napba nézünk, egy idő után foltok jelennek meg a szemünk előtt, hogy megóvják a retinánkat. A filozófus ezeket a foltokat apollóni elkendőző óvintézkedésnek tekinti. Tu-

⁵ Kertész Imre: *A száműzött nyelv*. In: http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KERTESZ/kertes00032/kertes00032_o/kertes00032_o.html

⁶ Kertész Imre: Hosszú sötét árnyék. In: uő: *A száműzött nyelv*. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KERTESZ/kertes00032/kertes00032_o/kertes00032_o.html

⁷ Uo.

lajdonképpen ilyesmi lenne az optimizmus. Aki pedig belenézett a dionüszoszi szakadékába – vagy ha úgy tetszik, a Gorgó-fő szemébe –, annak már a felszínes optimizmus nem adatik meg, már nincs igénye a látását akadályozó foltokra. Mer látni, mert igent mer mondani az életre.

Ha figyelembe vesszük, hogy a Szirák-monográfia borítóján is „A pesszimizmus: bátorság.” mondat szerepel mottóként, láthatjuk, hogy a két – habitusában, tudományos hozzáállásában különböző – irodalomtörténész nagyon is hasonló végkicsengésű kötetet hozott létre. Mindketten viszonylag kevés „hozott anyagból” dolgoztak, az életrajzi adatokat elhanyagolható momentumként tartották számon, és a kötet iróniájában is megérezték azt a fajta pesszimista életigenlést, amit Esterházy így foglalt össze: „Láthatóan tartok az esetleges komolyságotól. Okkal; tartok tőle, hogy nivótlan volna... (Komolyban például Kertész Imre jó. Ahogy ő röhög, nem is röhög, nyerít: az komoly. Nem irigységből mondom; büszkeségből. Büszke vagyok a nyerítésére)” – írja a *Javított kiadásban* (ESTERHÁZY 2002: 27).

A két monográfia persze nehezen hasonlítható össze: számomra Vári izgalmas meglátásai a jól iskolázott fiatal újíto megjegyzéseiként hatottak, ezért lepődtem meg, amikor viszonylag kevés kritikát találtam a kötetéről. El kell ismernem viszont, hogy a könyvben fellelhető gyakori gépelési hibák valóban arra mutatnak, hogy a kötetet sebtiben kellett összeragasztgatni. Ezzel szemben Szirák monográfiája pontos adatok, sziklaszilárd tények halmazát tartalmazza, amelyek mögött szinte elveszik az ember, holott nyilván a Kertészről való írás szándéka is kifejezi, hogy szereti ezt az opust, még ha a könyvön ez nem is érezhető. Ami tehát az egyikben megvan, az a másikból hiányzik. Ezért azt hiszem, nem jó megoldás egyetemi oktatási segédanyagként csak az egyiket feltüntetni, hiszen mindkét könyv elolvasásával szélesebb perspektívát, nyitottabb képet kaphatunk Kertész Imréről.

(Vége)

KIADÁSOK

KERTÉSZ Imre 2002. *Sorstalanság*. Magvető, Budapest

SZIRÁK Péter 2003. *Kertész Imre*. Kalligram, Budapest

VÁRI György 2003. *Kertész Imre – Buchenwald fölött az ég*. Kijarat, Budapest

IRODALOM

BAHTYIN, Mihail 1973. Tér és idő a regényben = M. B.: *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest, 280–286.

BÁRÁNY Tibor. *Folytonosság és változás*.

<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=553>

- BENJAMIN, Walter 1980. A történelem fogalmáról. = W. B.: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Budapest, 959–974.
- COHN, Dorrit 1996. Áttetsző tudatok = Thomka Beáta szerk. *Az irodalom elméletei II*. Jelenkor, Pécs, 115.
- ESTERHÁZY Péter 2002. *Javított kiadás*. Magvető, Budapest
- KERTÉSZ Imre: *A száműzött nyelv*.
http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KERTESZ/kerteszo0032/kerteszo0032_o/kerteszo0032_o.html
- MOLNÁR Gábor Tamás: *Fikcióalkotás és történelemszemlélet*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00002/00008/molnar.html>
- MIKOLA Györgyi: *Az egyszemélyes kisebbség*.
<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=550>
- SELYEM Zsuzsa: *Vári György Kertész Imre-monográfiájáról*.
<http://www.litera.hu/hirek/vari-gyorgy-kerteszo-monografiajarol>
- SPIRÓ György: *Non habent sua fata*.
http://www.freeweb.hu/magyartanarok/kerteszo_spiro.html
- THOMKA Beáta 2003. *Glosszárium*. Csokonai, Debrecen

“Pessimism is Courage”. *An Interpretation of Fateless in the Monograph by Péter Szirák and György Vári*

In my study I give the main features of the comparative analysis of the chapters on Sorstalanság (Fateless), in the monographs about Imre Kertész by Péter Szirák and György Vári, by implementing the tools of Paul de Man’s rhetoric which the authors have used. My comparative study treats reception history, critical attitude to language use manifested in the novel, various issues of the poetics of prose, as well as the difficulty of defining the literary genre. I emphasize the fact that both authors interpret the Auschwitz-rewriting as the compulsion to retain the inconceivable, and interpret the child’s perspective as the look in the eyes of the Angel of History in the Benjaminian sense, while the Jewish-Christian based culture is viewed as mere flower beds in the foregrounds of concentration camps.

Keywords: Imre Kertész, Auschwitz, decultural language, reception/lessness, pessimism